

Частина 2**Краєзнавство
в дослідженнях
А.С.Бугая****Зміст Частини 2**

Перепетове поле.....	83
Китаїв.....	86
Звенигород Київський.....	88
Старый Млынок.....	92
Загадка лютізького пряслиця.....	95
Слов'яни. Свідчать чужинці.....	99

ПЕРЕПЕТОВЕ ПОЛЕ

Мальовничі міста і села розкинулися по Правобережжю Дніпра між річками Стугна і Рось. Свідком багатьох історичних подій була ця земля. Багато пам'яток героїзму нашого народу зберігає вона. Відкриймо бодай одну сторінку її далекої минувшини...

З літописів відомо, що на північ від Стугни був «ліс і бір великий», на південь же, до Росі, – степ, який називався Перепетовим, або Перепетовським, полем. Щоправда, його розміри точно не відомі і в різних авторів визначаються по-різному. Л. Похилевич називає Перепетовим полем «простір, що включає басейн річок Ротка й Узина». М. Андрієвський обмежує його Стугною на півночі, Россю на півдні, Гороховаткою на сході, Унавою та Кам'янкою на заході. Б. Рибаків пише, що на південь від Стугни майже до Росі лежить степовий простір у 5000 кв км – Перепетове поле. Отже, він включає сюди і придніпровську ділянку, хоч не доводить її до Росі.

З XVI ст. Перепетове поле ототожнюється з Білоцерківським степом, кордони якого були вказані в грамоті Сигізмунда III, виданій жителям Білої Церкви. Північна його межа співпадає із Змійовим валом, який тягнеться від Трипілля через Барахтянську Ольшанку мимо сіл Кодаки і Митниця і далі – полями Парадовки, Великої Снітинки, Фастова, Півнів до села Білок на правому березі Ірпеня. На півдні ж він виходить на береги Росі. В українських народних піснях та думках цей степ іноді називався Чистим полем. Його родюча земля з лісами та пасовиськами завжди приваблювала хліборобів. Але після татарської навали вона опустіла, хоч до того тут було багато великих міст і сіл. Деякі з них існують дотепер, наприклад, Васильків, Біла Церква, Фастів. Про такі ж, як Мина, Тумаш, Соколів, Михайлів, Германеч, Торчеськ, Райгород та багато інших, довідуємося лише з літописів. Татарська навала повністю зруйнувала їх. Древні греки, захопивши Трою, спалили її, а згарище зорали і засіяли. Тільки поеми Гомера допомогли Шліману відкрити для науки Трою. Щось подібне маємо і ми. В пам'яті народу зберігаються назви поселень, річок, урочищ. Саме це допомогло відкрити стародавні міста Римов, Воїнь та Гелон на Полтавщині, Витачів та Івангород на Правобережжі Дніпра. Саме це дає можливість пов'язати колишні назви міст Перепетового поля із сучасними.

Так, місто Шаргород співпадає з селом Шарки. Райгород, укріплене городище якого займає площу в 46 гектарів, – із селом Ольшаницею. На місці села Красне Друге стояв древній Германеч, пізніше Германівка.

Особливо цікава історія сіл Великої Мотовилівки, Червоної Мотовилівки та Мотовилівської Слобідки, які лежать по берегах Стугни. За народними переказами, колись тут стояло велике місто Мина, в якому було чотири церкви, один костюл та більше шестисот грецьких будинків. Через нього пролягав єдиний сухопутний Чорний шлях, що зв'язував Київ із Фастовом, виходив за межі укріплень «Київського трикутника» (Дніпро – Ірпінь – Унава – Снітинка – Стугна).

Половці й татари зруйнували Мину. Це місце довго називалося Пустим городищем. Пізніше тут виникло поселення Гуляники, яке у 1560 р. київський воєвода князь Острозький подарував Івану Мотовиловцю. Саме від нього й пішли назви сіл.

Літописи згадують тюркське плем'я берендеїв, або чорних клобуків. У XI-XIII ст. з дозволу слов'янських князів, берендеї кочували на півдні Перепетового поля, по берегах Росі. Чорні клобуки під захистом слов'ян почували себе привільно. В свою чергу, вони захищали південні кордони Русі, нерідко приймаючи на себе перший удар. Кочові берендеї мали укріплений центр десь на правому березі Росі. За свідченням літописів, столицею чорних клобуків було місто Торчеськ. Недавно археологи знайшли його городище біля села Торчиця.

Багато відомостей вже є про назви міст і сіл, річок і гір Перепетового поля. Але багато що ще залишається невідомим. Зокрема численні городища Поля, які збереглися донині, не залишили ніякої згадки в літописах. Наприклад, які міста були біля Бирюків, Чепелівки, Насташки, Житні Гори, Синяви, Чернина, Бужеве, Ківшувате, Старі Безрадічі? Або на річці Узин, біля села Блощинці, де є два городища, чи біля села Велика Снітинка? Останнє городище відоме тепер як Палієве. Воно стояло на Чорному шляху і було перепорою для напасників, які намагалися проникнути всередину «Київського трикутника». За Палія воно, певно, вже не мало оборонного значення і тому, без сумніву, було засноване значно раніше.

Багато героїчних подій великокнязівської доби знає Перепетове поле, особливо його центральна частина.

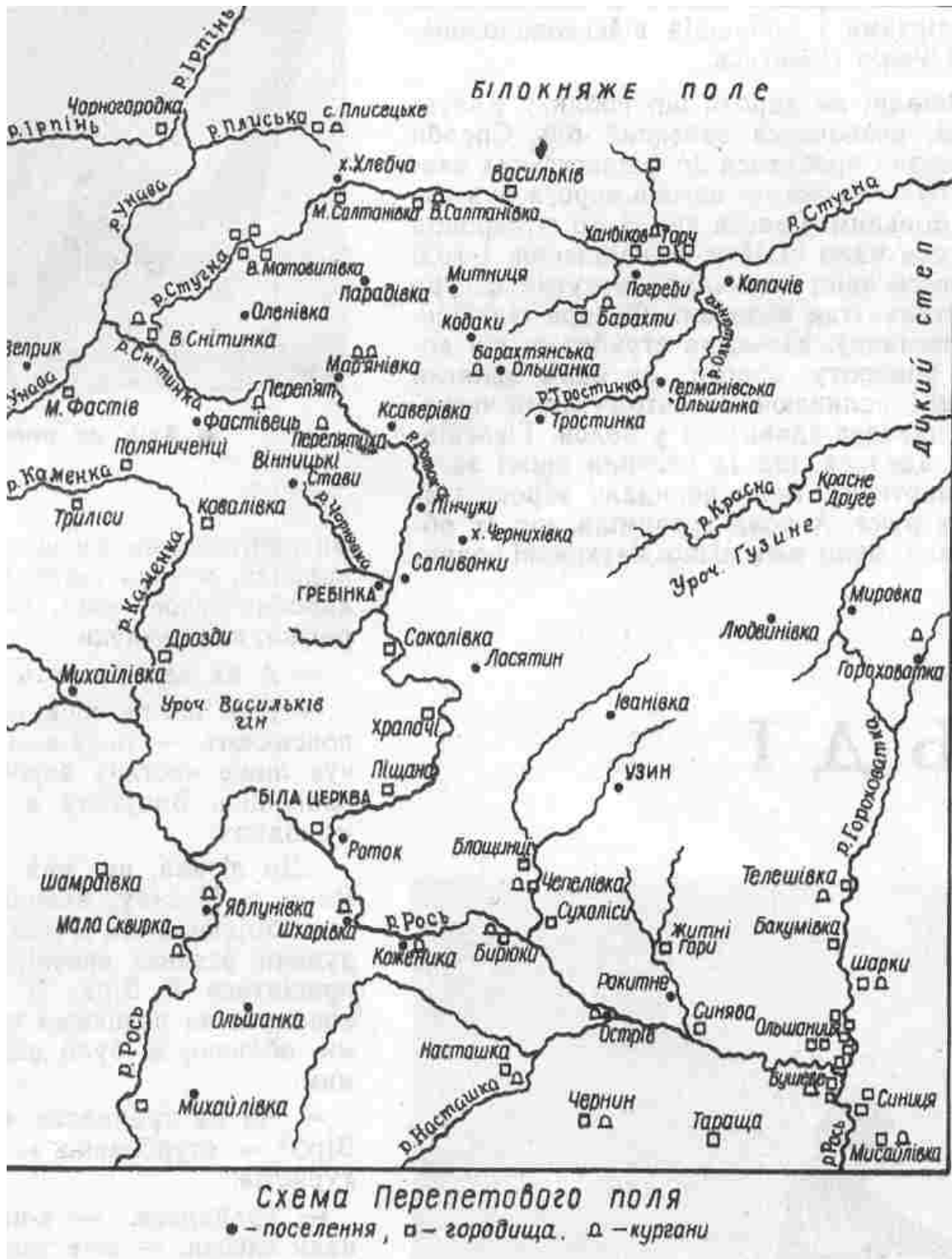
В Іпатіївському літописі за 1159 р. є повідомлення, що половці втікали від Білгорода на Гюргеви, «и много их изоймаше Берендичи и Гюргеви, а оно их во Роси истопе». У 1172 р., за цим же літописом, брат князя Гліба Юрійовича Михалко розбив половців біля верхів'я річки Роток. У 1311 р. князі Юрій Слуцький і Андрій Немирович в урочищі Роток наголову розгромили татар, які втратили тут тільки вбитими 8000 чоловік. 1840 року поблизу Мотовилівки, у невеликій могилі знайдено кілька людських черепів. Археологи вважали, що в сиву давнину тут жили антропофаги (людодіди), які називались меланхленами (чорносвітниками). Старогрецький історик і географ Страбон (близько 63 р. до н. е.) писав, що меланхлени їли тіла померлих і хоронили з почестями тільки їхні голови.

Зрештою, про назву «Перепетове поле».

Легенда розповідає, що полянський князь Переп'ят, вирушаючи в похід, залишив на престолі свою дружину Переп'ятиху. Три роки ждала його княгиня. Втративши надію дочекатися чоловіка, Переп'ятиха вирішила помститися за нього. Вона зібрала велику дружину і вирушила в похід. У степу Переп'ятиха спіткала невідоме військо. Вона розгромила його, власноручно відсікши голову ватажкові. Пізніше виявилось, що, повертаючись з перемогою, військо Переп'ята переодяглося у ворожий одяг, і княгиня відсікла голову своєму чоловікові. Не витримавши такого горя,

Переп'ятиха покінчила із собою. З тих часів степ, що розкинувся навколо могил Переп'ята і Переп'ятихи, зветься Перепетовим полем.

У 1845 р. могилу Переп'ятихи розкопав професор Київського університету Іванішев. У розкопках брав участь Т. Г. Шевченко. Виявилося, що поховання відноситься до VI ст. до н. е., тобто задовго до часів формування племені полян.

КИТАЇВ

Людний, багатий і прекрасний був Київ у X-XI ст. Йому присвячені найкращі з билин древньої Русі. Але це багатство і краса були місту й на лихо. Важко навіть перелічити охочих заволодіти Києвом, панувати в ньому.

190 років міжусобних воєн, 80 – татарського гніту, 249 років литовського і 98 – польського панування. Киянам не дозволялося не тільки будувати укріплення, церкви, монастирі, а й ремонтувати існуючі. Багато цінних історичних споруд було розібрано для будівництва католицьких «кляшторів». Грабунки й утиски місцевого населення з боку татарських баскаків та литовських і польських воєвод важко описати.

Чужоземці, князі, стихійні лиха завдали Києву страшених ран. 40 разів недруги оточували Київ, брали його приступом, палили й нищили укріплення і пам'ятники архітектури. У такі часи, як згадують літописці, «живі заздрили мертвим»... 23 величезні пожежі, 6 землетрусів, 5 ураганів, повені руйнували творіння талановитих майстрів і зодчих.

Київ витримав усі випробування і завоював собі славу найкрасивішого міста. І все ж не тільки гості Києва, а й численні старожили не знають, що у віночку міста була ще й така перлина, як Китаїв.

Колись Дніпро протікав під самим Китаєвом. У цьому місці Китаївський та Голосіївський струмки, прорвавши Києво-Жулянські висоти, утворили широку, з крутими берегами, мальовничу і затишну долину. Китаївський струмок, протікаючи з південного заходу на північний схід, майже біля самого Дніпра змінив свій напрямок на північ і лише по деякій відстані, знову повернувши на схід, злився з Дніпром. Так утворився величезний, заввишки понад 160 метрів, останець – Китай-гора, зв'язаний з основним плато вузьким гребенем. Він закрив, захистив від Дніпра і східних вітрів долину Китаївського струмка. Річки для рибальства, ліс для полювання, родюча земля, близький Дніпро – тут було все, що потрібне людині.

Китай-гора. З її вершини відкривалися колись і відкриваються тепер чудові далекі й близькі краєвиди. На сході – безмежна панорама дніпровської заплави і задніпровських далей, на північ і північний захід – величний Київ, на захід – мальовнича долина Голосіївського струмка із сучасним Проспектом Науки на гребені лівого берега. На південний захід – хвилі буйноцвіту Голосіївського лісу, над якими здіймаються дахи Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР та сільськогосподарської академії. На півдні відкриваються пагорби колишніх могутніх городищ Пирогова і Ходосівки.

В оточенні пагорбів, укритих віковим лісом, мріють ставки. Вони утворили півострівець і оперезали його казковою низкою. У ставках відбиваються стіни колишньої Китаївської пустині. Світ зачарованої краси, пронесеної крізь тисячоліття...

Ми майже нічого не знаємо про стародавню і навіть середньовічну історію Китаєва. За переказами, його заснував як свій позаміський двір у

першій половині XII ст. князь Андрій Боголюбський, прозваний Китаєм. Від цього прізвиська ніби й пішла назва селища та городища при ньому. Проте це тільки перекази. В літописах немає жодної згадки про Китаїв.

Перші відомості про це урочище відносяться до XVII століття, коли Києво-Печерський монастир заснував тут скит. Бажаючи закріпити за собою землі, лавра подала дарчу грамоту від імені князя Китая, датовану 1159 роком. Лавра домоглася свого, хоч грамота, як показали пізніші дослідження, виявилася фальшивкою. Ймовірно, що саме з цього часу урочище і дістало назву Китаїв, а скит стали називати Китаївською пустинню. Можливо, що сам Андрій Боголюбський був прозваний Китаєм за місцем свого замського замку, оскільки в давні часи неприступні городища, які мали власні назви, часто називали ще й китайгородами.

Поселення на території Китаєва існували з найдавніших часів. Дуже обмежені розкопки курганів та випадкові знахідки вже дали багато предметів майже з усіх епох існування людського суспільства. Біля самої церкви знайдено залізний панцир і крем'яні знаряддя. Неподалік – виявлено римські монети. Але могильники між Голосіївським та Китаївським струмками так і не досліджувалися. Попередні розкопки валів городища провадилися тоді, коли археологи ще не знали такого могутнього засобу, як радіовуглецевий аналіз, і датували їх неточно. Поруч з Китаєвом, у Корчуватому, знайдено поле поховань нашої ери, але поселення біля нього не виявлено. Дуже ймовірний зв'язок між китаївськими поселеннями і корчуватським могильником. Якщо ж у Корчуватому є такий могильник, то в Китаєві, більш вигідному з природного боку, мусить також бути.

Чудесний і таємничий Китаїв. У ньому збереглися пам'ятки, яких уже немає в Києві: дуже древнє городище з трьома лініями оборонних валів, печери і численні могильники, в яких криється вся історія землі Київської. Можливо, саме з Китаєва починався і наш рідний Київ.

Газета «Вечірній Київ», 10.01.1970.

ЗВЕНИГОРОД КИЇВСЬКИЙ

Київська Русь знала не один Звенигород. Невелике село поблизу Львова – Звенигород Галицький – був відомий уже в X ст. З 1125 р. – це навіть столиця самостійного Галицького князівства. Другий Звенигород Галицький лежав на лівому березі Дністра. З домонгольських часів існує Звенигород під Москвою. Давнє місто Звенигородка є в Черкаській, а село Звонкове у Київській області.

У кожного з них своя історія і поетичні легенди. Але мова піде про Звенигород Київський. Зруйнований татарською навалою, він більше не піднявся з руїн.

У Боярці, в селах Плесецькому, Заріччі, Старих Безрадичах і багатьох інших місцях ще й дотепер височать пагорби та вали богатирських застав, які оберігали підступи до Києва. Але це були тільки застави. Головні міста так званого «Київського трикутника» по Дніпру, Ірпені і Стугні – Вишгород, Білгород, Василів (Васильків) і Треполь (Трипілля). Саме вони, як і Київ, згадуються в літописах у зв'язку з різними подіями нашої історії. Проте недаремно іноземці називали Київську Русь ще й країною міст. Зокрема поблизу Києва – Пересічень, Вернів і Звенигород, якого зараз не знайдете на карті. Мовчать навіть народні перекази. І все ж... чотири рази згадується Звенигород Київський в Іпатіївському літописі. Але тільки згадується. Скупі рядки не дають можливості встановити, що це було за місто, де воно знаходилося, яка його роль у «Київському трикутнику» (трикутник, обмежений Дніпром, Ірпенем і Стугною) і, врешті, чому воно називалося Звенигородом.

Багато вчених минулого (М. Погодін, М. Максимович, М. Барсов, В. Антонович, Д. Анучін та ін.), аналізуючи літописні дані, намагалися відшукати загадкове місто. В Антонович, наприклад, висловив думку, нібито Хотівське городище і є колишній Звенигород. Гіпотезу підхопили. Однак проти неї рішуче виступив Л. Похилевич.

Деякі вчені, зокрема М. Максимович, припускали, що Звенигород був на місці теперішнього села Звонкове: тут, мовляв, давнє городище. У 1912 р.і Л. Добровольський висунув іншу думку: Звенигород Київський – село Поштова Віта. Вчений міркував так. На південь і південний захід від Києва (ймовірне місцезнаходження Звенигорода) є шість древніх городищ (їх первісні назви втрачено): Китаївське, Пирогівське, Лісниківське, Ходосівське, Хотівське і Поштово-Вітянське. Серед них топографія Китаївського і Пирогівського більше відповідає літописному опису міста Пересічень. Городища ж у Лісниках і Ходосівці за розмірами й географічним положенням, на думку вченого, «не підходять» до літописного Звенигорода, який стояв десь на півдорозі між Києвом і Васильковом.

А Звонкове? Це городище не відповідає літописним згадкам про заснування Звенигорода. А його назва могла утворитися цілком випадково.

Отже, тільки два городища (Хотівське і Поштово-Вітянське), за міркуванням Л. Добровольського, «обстоювали» право на Звенигород

Київський. І далі. Вчений переконливо довів, що проаналізовані В. Антоновичем літописні дані більше відповідають городищу Поштової Віти, аніж Хотівському (про існування першого В. Антонович не знав).

Та все ж серйозні наукові аргументи не були перевірені. Адже подальших пошуків літописного Звенигорода Київського ніхто не вів.

Нові дослідження українських радянських археологів дали підстави вважати припущення Л. Добровольського науковим відкриттям. Справді, тепер достеменно відомо, що Пирогівське, Лісниківське, Ходосівське, Хотівське і, врешті, Звонківське городища хоч і існували в довеликокнязівські часи, але на їхніх територіях майже немає матеріальних пам'яток X-XIII ст. Отже, ні одне з них не могло бути Звенигородом. І навпаки – у селі Поштова Віта знаходимо велику кількість кераміки і залишки зброї X-XIII століть (зокрема великий курганний могильник, розкопаний в 1919 р.).

Назви деяких древніх міст не випадкові. Київ, Юр'їв, Василів походять від власних імен засновників. Вишгород, Треполь, Пересічень – від особливостей місцевості. Білогородка, Чорногородка названі за зовнішніми ознаками.

Від чого ж пішла назва Звенигород? Мабуть, найхарактернішою рисою міста було те, що воно справді дзвеніло. З ранку до ночі мусило дзвеніти місто, щоб і самі мешканці, і приїжджі звертали увагу насамперед на цей дзвін і, врешті, назвали його Звенигородом.

Звичайно, хибно вважати, що це лунали церковні дзвони, які не могли бути такими тривалими і регулярними, щоб відрізнитися від інших. Крім того, місто, мабуть, «дзвеніло» ще й до прийняття християнства.

Згадуємо не дуже давні часи. Біля кожного села колись, як правило, стояла кузня. І не одна. Кузні шикувалися вздовж головного шляху. Далеко навколо лунав веселий передзвін ковальських молотів. От якщо біля якогось міста була велика кількість кузень (а ковалям в усі часи вистачало роботи), то його й могли назвати Звенигородом.

Ми маємо відомості про те, де і як будувалися човни для далеких походів київських дружин. Ми знаємо в Києві також кутки гончарів і кожум'як. Резонно спитати: а де і як виготовлялася залізна зброя дружинників, зокрема славнозвісні харалужні мечі? Важко припустити, щоб численні дружини київських князів користувалися лише трофейною та привізною зброєю. Їхня зброя у великій кількості, напевне, виготовлялася десь поблизу Києва.

Болотну залізну руду добували головним чином на північних і західних околицях. Відомостей про наявність руди всередині трикутника, обмеженого Дніпром, Ірпенем і Стугною, не маємо зовсім. Ні в «Київському трикутнику», ні в найближчих його околицях – жодного городища чи поселення із слідами залізообробного ремесла.

За нашими спостереженнями, на території городища у Віті Поштовій (як на поверхні, так і на деякій глибині в ґрунті) є велика кількість різноманітних залишків залізообробного виробництва. Зберігся й відвал руди

над колишнім руслом струмка Мочи Хвіст – притоки річки Віти. Що ховається в глибших шарах? Жодних розкопок на цьому городищі не проводилося.

Перші сліди залізообробного виробництва в Поштовій Віті відкрила Валерія Козловська, розкопавши 14 поховань. Інвентар курганів Поштово-Вітянського некрополя виявився дуже бідним і, мабуть, належав трудовому люду. Найцікавіше, що в кожному похованні було знайдено залізні цвяхи (від домовин). Козловська вважала, що вони місцевого виробництва.

Річка біля с. Поштова Віта дістала назву однієї із своїх приток – Сіверка. Вище по течії Сіверки (Віти) в неї впадає річечка Червона, на якій було єдине в «Київському трикутнику» родовище болотної залізної руди. Виробництво заліза могло бути налагоджене на Червоній, звідки його транспортували річкою в городище, де виготовляли зброю та інші залізні вироби. Можливо, у городище доставляли частину руди, й відтоді залишилося її звалище. В усякому разі, це був своєрідний київський арсенал.

Звенигород припинив своє існування за татарської навали. А коли ж він виник?

Є підстави твердити, що місто з'явилося задовго до великокнязівської доби. Так, наприклад, радіовуглецевий аналіз вугілля із валу дитинця показав приблизно 670 рік.

На території древнього Звенигородського дитинця знайдено кераміку X-XIII ст., кераміку середини I тисячоліття н. е. і глиняні «ляльки» поганського культу.

Місто було великим (понад 10 гектарів). І лише одна церква. Ні розкопки поховань, ні зруйноване кладовище біля дитинця, ні випадкові знахідки на городищі та його околицях не дали жодного хрестика. Не виявлено й залишків цегляних споруд, поширених у великокнязівські часи. Навіть вали городища не мають характерних тодішніх ознак.

І все ж городище Звенигорода у Поштовій Віті є чудовою археологічною пам'яткою. За своїм розташуванням, послідовністю укріплень, зв'язком із Вітянсько-Бобрицьким Змійовим валом, величезним курганним могильником і слідами залізообробного виробництва воно унікальне.

Два дитинці свідчать про два періоди в житті Звенигорода Київського. Більш давній – умовно названий «Пасічище» – разом з посадом, певне, був зв'язаний із Змійовим валом. Пізніший дитинець «Городок», мабуть, належав до часів Київської Русі. Власне, він є однією з найближчих до Києва «богатирських застав».

Зараз біля городища відомий величезний могильник, який В. Козловська датує XI ст. Інший – зруйнований трасою нового шосе, – мабуть, теж належав до XI-XII ст. Над урочищем, з якого витікає струмок Мочи Хвіст, височить могила – по-сучасному «Вулкан». Очевидно, там поховано чимало таємниць. Оскільки навколишня територія вкрита лісом, є надія знайти непошкодженими й давніші могильники.

Вивчення могильників і самого городища пролило б багато світла на важливі питання історії і передісторії нашого народу. Гадаємо, цікаві матеріали чекають дослідників у таких районах городища, як «Селище» і «Звіринець».

Дуже важливо, що тепер можна без особливих труднощів з'ясувати вік древнього дитинця і посаду. В розрізах валів, утворених при будівництві нового шосе, виявлено вугілля, яке залишили наші предки.

Вивчене і збережене городище у Поштовій Віті було б унікальним елементом історико-археологічного комплексу навколо Києва. А поки що доводиться розпитувати дорогу до... літописного Звенигорода.

Ідучи на південь, погляньте ліворуч. Небагато уяви треба, щоб на високому дитинці побачити Іллю Муромця і його побратимів, які пильно вдивляються в степову далечінь: чи не йдуть на Київ орди завойовників? Прислухайтесь, і ви почуєте передзвін у кузнях Звенигорода, де кувалася міць і слава Київської Русі.

Журнал «Знання та праця», 1972, № 8, с. 22-23.

СТАРИЙ МЛИНОК*

Багато мальовничих куточків на древній Фастовщині. Але один з них запам'ятовується особливо. Це хутір Млинок, мальовничо розкиданий на правому березі Ірпеня при впадінні у нього струмка Веприк.

Хутір, хоч і складається усього із сімнадцяти дворів, не попав під „укрупнення”. Ним і зараз можна милуватися як залишком старовини глибокої. Либонь, у районі на Млинок є свої, далекосяжні плани.

Ласкою повіває від затишних будиночків хутора та їх привітних хазяїв. Не тільки назва хутора зменшувальна, але й струмок, біля якого він розташований, називається Веприк – тобто дикий кабанчик. Видно, хутір і річенька здавна викликали у людей симпатію.

Багато чого бачив Млинок за своє довге життя. Могутні вали древнього городища оточують хутір. Не одне покоління змінилося на городищі перед тим, як люди покинули його. Треба було, щоб трапилися дуже великі потрясіння, щоб це все-таки відбулось.

Можливо, що населення і поверталось на свої попелища, однак, через порушення тих зв'язків, які підтримувалися через нього, видно торгівлі, воно змушене було піти і вже остаточно.

Останнє заселення городища, а вірніше, заснування хутора Млинка у ньому, мабуть, відбулося вже у XVII ст. і при тому на зовсім інших засадах.

Дуже можливо, що фастівський полковник Семен Палій, що енергійно боровся з турецько-татарськими вторгненнями і керував на Правобережжі Дніпра визвольною боротьбою українського народу проти литовських і польських загарбників, просто мав тут заїмку і заснував хутір та пасіку для свого загород нього відпочинку.

Територія городища, без сумніву, дуже підходила для цього. Поступово розорювалася земля, розвивалося скотарство. Було де полювати, ловити рибу, розводити бджіл.

Коли на Веприку було споруджено млинок, від якого і пішла назва хутора, господарство стало і багатим, і незалежним.

Можливо, що в цей час хутір став і центром військових формувань Палія. Територія Млинка дуже придатна для цієї мети: вали городища – готові укріплення табору; місце – осторонь древніх сухопутних шляхів, якими звичайно проривалися турки й татари до Києва; підступи до табору важко долати, але легко контролювати й охороняти; велика свобода для маневру; достатня територія для розміщення будь-якого числа тих, що прибувають; своя продовольча база, з хлібом і крупою включно – забезпечувала потайне перебування у таборі досить значних військових контингентів.

Чи так використав чи гадав використати городище Палій, ми не знаємо. Однак, для появи таких думок у нього були всі підстави.

* Неопублікований рукопис написаний російською мовою. Оригінал наведено в Додатку 2

Головним же є те, що з тих часів хутір існує і до наших днів. Однак, тільки як хутір.

Ким, коли і навіщо було збудоване величезне, площею більше ста гектарів, городище – залишається невідомим. Неясно, які економічні і політичні умови покликали до життя спорудження і функціонування на Ірпені такого поселення і фортеці. Вкриті темрявою невідомості і ті історичні умови, у яких це відбувалося. Можна з певністю тільки стверджувати, що ті економічні і політичні умови, що в свій час викликали до життя спорудження городища, де тепер знаходиться хутір Млинок, пізніше вже не існували.

Намагаючись відповісти на поставлені запитання, ми зібрали на городах хутора значну колекцію кераміки так званого зарубинецького типу. Носії такої кераміки жили в цих місцях від II ст. до н. е. і до II ст. н. е. Радіовуглецевий аналіз вугілля з насипів валів показав III ст. н. е. Врахування того, що на рубежі нової ери і в перші віки нової ери на Лівобережжі панували сармати, можливо, наблизило нас до відповіді на два перші запитання.

Подібні за розмірами городища не є рідкістю на Україні. Однак, у цього є одна особливість, що зустрічається порівняно рідко. Городище не має мисового характеру. Воно розташувалося по обидві сторони Ірпеня, включаючи в себе значну частину Веприка вище гирла.

Лівобережна частина городища значно менша за правобережну. Вона нижче і в багатьох місцях заболочена. У древні часи міг бути мостовий, або на човнах, перехід через Ірпінь.

Створюється враження, що городище було збудовано як фортецю-пристань. Її метою було забезпечення безпеки руху торгових караванів по річці та умови для самої торгівлі з населенням навкруги. При цьому слід відмітити продуманість функцій окремих частин міста.

На правому, більш високому березі Ірпеня могли бути розташовані місцеві жителі і дружини. На лівому, своєрідному „Подолі”, був табір для приїжджих купців і склади їхніх товарів. По берегах Веприка могли знаходитися ремісники для будівництва або полагодження самих суден і такелажу до них.

Гості, що прибували у фортецю, могли повністю або частково розвантажуватися на лівому березі Ірпеня, у захищеній валом частині, і розгорнути торгівлю. Саме судно при цьому можна було поставити у гирло Веприка на постій, або на ремонт. У цьому випадку прибуле судно не заважало б руху інших по Ірпеню.

Оскільки каравани могли рухатися по річці і взимку, по зимовій дорозі по льоду, то ланцюг таких пристаней-фортець забезпечував безпеку пересування і створював умови для торгівлі і в цей час.

Небезпеки, що підстерігали подорожніх на річці, не на всіх ділянках були однакові. На одній з них, південній, що починалася недалеко від Млинка у с. Білки, мабуть, умови були особливо тривожні.

Потужний прикордонний вал, що йшов з району Фастова до Тетерева (під Житомиром), у Білках підходить впритул до Ірпеня і на протязі 30 км йде далі перед ним.

Минули віки і тисячоліття. Час не залишив слідів буремного життя, що колись кипіло на Ірпені і у Млинку зокрема Тільки високий дубовий хрест стоїть, що невідомо ким поновлюється, там, де століття назад стояла церковка. Подібні, як правило, відбудовувались на місцях, де ще раніше були кумирні. Можливо, що саме тут знаходився культовий центр жителів древнього городища.

Приклад Млинка показує, що городища, які розташовані вздовж річок, іноді являють собою елементи окремих систем. Саме цьому вивчення таких городищ виправдано при одночасному вивченні усієї такої системи. У протилежному разі вивчення окремих городищ дає результати, близьки до нуля. А це фактично і мало місце до останнього часу. Відмовляючись від цього і надалі, ми свідомо збіднюємо свою власну історію.

Рукопис датовано 4.02.1980. Раніше не публікувався.

Написано російською мовою.

Переклав Олександр Бугай.

ЗАГАДКА ЛЮТІЗЬКОГО ПРЯСЛИЦЯ

Про Змійові вали Київщини було чимало публікацій, зокрема і в «Молоді України». З них читачі дізналися про древню систему оборони земель Середнього Придніпров'я, про особливості конструкції, технологію будівництва великих насипів.

Багато таємниць приховують у собі Змійові вали – ці мовчазні циклопічні споруди із землі, перепаленої глини та дерев'яних зрубів. З'ясувати бодай деякі з них, можливо, допоможе глиняне пряслице із загадковим написом, знайдене поблизу валу на березі Київського водосховища, на північ від села Лютіж.

Загальний вигляд пряслиця і розгортка верхнього його конуса подані на фотографії. Висота давнього виробу – 4 см. Матеріал – глина з домішкою піску. Колір світлий, який має злегка обпалена глина.

На пряслиці викарбовано 8 знаків. Нанесені вони впевненою рукою.

Шість знаків мають дещо спільне у своїй побудові. Кожен з них складається з трьох вертикальних або похилих рисок, в окремих випадках доповнених горизонтальними або майже горизонтальними позначками.

У першому та п'ятому знаках вершини рисок нагадують основу гілки, відірваної від стовбура. Схоже на те, що вони зроблені кінцем стиля півкруглої форми. У четвертого знака перша риска посередині має відгалуження.

Привертають увагу ще й інші особливості напису. Над першими рисками першого і шостого знаків міститься по одній великій крапці, а над першою рисою п'ятого – дві. Крім того, над горизонтальною рисою восьмого знака є три менші крапки. Нині ще важко сказати, чи пов'язані вони з написом.

Восьмий знак за формою і розташуванням дуже відрізняється від інших, саме тому ми й припускаємо, що ним завершується напис.

Той факт, що шість із восьми знаків містять у своїй побудові три риси, дає підстави припустити, що й уся система загадкової писемності мала здебільшого таку структуру. Зрозуміло, що в цьому короткому написі вмістилися не всі її знаки. Побіжний перегляд багатьох зразків стародавнього письма не виявив нічого схожого. Отже, можна гадати, що напис на лютізькому пряслиці є зразком поки що не відомої науці писемності.

Кому ж вона належала? Чия рука багато сотень років тому карбувала ще на м'якій глині таємничі знаки?..

Як відомо, болгарський чорноризець (чернець) Храбр у своїй праці про письмо вказував, що Кирило, який створив старослов'янську абетку (кирилицю), зустрівся у Корсуні (давньогрецький Херсонес поблизу нинішнього Севастополя) з слов'янином, котрий читав, писав і рахував за допомогою «черт» і «різ». Храбр запевняє: Кирило нібито запозичив із тої прадавньої абетки деякі знаки для букв, що відповідали звукам, характерним лише для слов'янських мов. Не виключено, що такими буквами були «Ш» та «Щ», кожна з яких і складається, зокрема, з трьох вертикальних рисок.

Історичні знахідки свідчать про використання на нашій території задовго до Кирила та Мефодія своєрідної писемності. Припускають, що елементами майбутньої глаголиці, а поряд з ними і грецькими літерами, користувалися ще до утворення слов'янської держави загадкові уличі та тиверці.

Арабський мандрівник X століття Ібн-Ель-Неді, який заходив у наші землі, подає навіть зразок руського напису «на дереві», що не має нічого спільного ні з глаголицею, ні з грецькими літерами. Інший араб, історик X століття Ібн-Фадлан, який зустрічався з русами, свідчить, що вони могли робити записи поширеними у них знаками. Географ Масуді (помер 956 року) вказує, що в одному з поганських капищ він бачив висічене на камені пророкування, а історик XI століття Дітмар згадує про записи на «ідолах слов'янських».

Як бачимо, згадок про існування у слов'ян прадавньої писемності не бракує. Правда, вчені ще не дійшли єдиної думки, якою ж вона була та що означали ті таємничі «черти» і «різи».

Спробуємо уявити, що знаки з лютізького пряслиця перенесено на дерево. Тоді лінії, проведені вздовж деревини, справді можна було б назвати чертами. Риски ж, викарбувані впоперек деревини, можна було б назвати різми.

Звичайно, це лише наше припущення, яке за сучасного рівня знань у цій галузі не можна ні аргументовано довести, ні заперечити. Не наполягаємо ми і на тому, що письмо на лютізькому пряслиці було спільним для багатьох слов'янських племен. На Середньому Придніпров'ї могли існувати кілька варіантів «черт» і «різ».

Але лютізьке пряслице нашоє дослідника на деякі думки. Таємничі знаки викарбував представник осілого землеробського населення. Він добре оволодів мистецтвом письма, оскільки знаки нанесені твердою і вправною рукою. Можна припустити, що ця людина була ремісником-гончарем. У тогочасному суспільстві написи на глиняних виробах наносилися, можливо, не так і рідко, та деякі дослідники, вивчаючи археологічні колекції, приймали їх за орнамент і не звертали на них уваги.

Письмо – явище стадіальне. Воно не може виникнути за первісно-общинного та родового ладу. Лише при зародженні класового суспільства з'являється потреба в системі знаків, що передають значення звукової мови. Цього вимагали обставини: облік майна, культові дієства, розмах будівельних та іригаційних робіт, структура управління.

Як відомо, передача інформації малюнками (піктографія) існувала у всіх народів, які стояли на рівні первіснообщинного ладу. Малюнки не «читалися», а витлумачувалися. Їх міг зрозуміти кожен...

Перехід од родового ладу до класового суспільства викликав заміну первісної піктографії письмом. Нам здається, що напис на лютізькому пряслиці відповідає уже алфавітному письму. Знаки тут не мають нічого спільного з малюнковими зображеннями.

Уяву хвилює ще одне запитання. Коли ж був зроблений напис на пряслиці? За формою воно схоже на пряслиця зарубинецької культури, яка розквітла на Київщині у перші століття нашої ери. Приблизно в той же період будувалися і Змійові вали. Саме біля одного із велетенських земляних насипів і був знайдений цей невеличкий предмет із обпаленої глини. Дуже спокусливо виводити «рід» слов'янських «черт» і «різ» саме з тих часів. Спокусливо припустити також, що на початку нашої ери древні слов'яни мали розвинене суспільство, яке вже опанувало писемність, володіло неабиякими інженерними знаннями, що знайшли своє втілення у спорудженні Змійових валів. Але не будемо робити передчасних висновків. Для остаточної відповіді на ці хвилюючі запитання потрібні нові пошуки, знахідки, дослідження...

У розв'язанні цієї проблеми вченим могли б допомогти краєзнавці, які мають у своїх домашніх колекціях старожитності з викарбуваними на них незрозумілими знаками. Автор статті просив би повідомити йому про такі речі.

Фотографія лютізького пряслиця із газети «Молодь України»

Доповнення упорядника

Стаття про лютізьке пряслице була опублікована в газеті, і тому якість зображень невисока. Зразків можливих писемних знаків відомо не так уже й багато, тому здається доцільним подати більш якісні зображення самого пряслиця і самих знаків. Ці зображення одержані за допомогою сучасної цифрової камери. Кожний знак сфотографовано окремо, починаючи з того знака, який Аркадій Сильвестрович вважав першим. Пряслице зберігається у домашній колекції родичів А .С. Бугая. Свого часу Аркадій Сильвестрович вважав, що воно заслуговує на експозицію у музеї.

Лютізьке пряслице

Знаки на лютізькому пряслиці

Газета «Молодь України», № 63 (12381), 31.03.1974.

СЛОВ'ЯНИ. СВДЧАТЬ ЧУЖИНЦІ

Розгром фашистських загарбників та їхніх сателітів у Великій Вітчизняній війні деякі іноземні історики пояснюють, зокрема, й тим, що Гітлер та його генерали у своїх маячних планах не врахували особливостей характеру радянських людей. Можна сказати більше. Стратеги гарячих та холодних воєн, певно, й сьогодні забувають повчальні уроки історії або ж не хочуть брати до уваги те, як кувався цей характер. А саме героїчні діяння нашого народу в усі часи існування є основою віри нащадків у перемогу над будь-яким ворогом.

Древня земля Київська. Древня історія слов'ян. Вона почалася задовго до великокнязівської доби. Проте існуючі джерела розповідають про Русь уже в цілком сформованому вигляді. Передісторія народу, за словами М. Ю. Брайчевського, губиться в темряві доісторичних часів. А чи немає можливості хоч трохи підняти завісу над її таємницею?

Ще Л. Похилевич у своїй праці «Сказание о населенных местностях Киевской губернии» (1864 р.) писав про потребу в огляді подій на Київській землі, аби дізнатися, «яким чином племена заміняли одне одного в тій самій місцевості, а можливо, приймали тільки з часом нові назви».

Правобережжя середнього Дніпра з його лісостепом ніби самою природою призначене для осілого життя. Великі пагорби і численні долини, родюча земля і густі ліси створювали неабиякі вигоди для землеробів та мисливців. Саме тому, починаючи з неоліту, тут мешкали землеробсько-скотарські племена. Вони залишили багато пам'яток своєї матеріальної культури. В лісах і полях, іноді в містах і селах Київщини вже виявлено більше трьох тисяч пам'яток різних епох: унікальне житло з кісток мамонтів, кургани і могильники, оборонні вали і городища, скарби монет та ювелірних виробів, майстерні ремісників. Тисячі пам'яток відомі, хоч і не всі досліджені, а ще скільки чекають свого відкриття!

На думку вчених, археологічні знахідки Зарубинецької, Корчуватської та деяких інших культур свідчать: Київщина була заселена слов'янами ще в кінці II та в I тисячолітті до н. е. А пам'ятки Черняхівської культури переконують у тому, що слов'янське населення у III-V ст. н. е. досягло дуже високого рівня розвитку.

У другій половині I тисячоліття, як розповідає Нестор-літописець, на Правобережжі Дніпра, головним чином між річками Рось та Ірпінь, жили поляни, із згадки про них, власне, й починається історія слов'ян.

Їхнє життя ніколи не було спокійним. Поруч лежав степ. Орди кочівників хвилями насувалися на Північне Причорномор'я, знищували або підкоряли місцеве населення, здійснювали звідси загарбницькі походи до Азії, нападали на грецькі, римські та візантійські колонії і провінції.

Століттями слов'яни жили поруч із войовничими сусідами – скіфами, сарматами, готами, гуннами, аварами, печенігами, половцями, татарами тощо. Постійна небезпека змушувала завжди дбати про оборону.

Ранні слов'янські племена II-I тисячоліть до н. е. мали великі поселення, укріплені валами, висота яких іноді досягала 10 метрів, а довжина – десятків кілометрів. Чимало таких городищ є вздовж південного кордону лісостепової зони в межах нинішніх Вінницької, Кіровоградської, Черкаської, Полтавської, Сумської та Харківської областей. Найцікавіше те, що слов'яни не обмежилися будівництвом окремих укріплень, а в VII-VI ст. до н. е. почали споруджувати так звані Змійові вали і фортеці для оборони всієї Київської землі. Висота цих валів ще й тепер сягає кількох метрів, а довжина, наприклад, частини валу по річці Рось становить більше 150 км. Багато народів підходило до землі Київської. Неспроможні підкорити слов'ян, одні йшли далі на захід, інші оселялися по сусідству, запозичуючи високу культуру, а іноді й мову наших далеких прашурів. Нерідко нові сусіди шукали захисту в слов'ян чи об'єднувались для спільної боротьби з напасниками. Звідси – назви деяких сіл на південному кордоні лісостепу: Карапиші, Таганча, Карашин, Кошмак та інші. Тільки слов'яни ніколи не залишали своєї землі.

Успішний захист слов'янами рідної землі на початку I тисячоліття нової ери стверджується істориком VI століття Агафієм. Важливо, що в його уявленні «земля слов'ян» має конкретний смисл, тобто існувала цілком реальна, з певними межами країна.

Якими ж були наші предки? Які риси їхнього характеру, традицій і громадського ладу обумовили успішне змагання з войовничими сусідами, забезпечили незалежність і самобутність протягом тисячоліть? Відповідь на ці запитання, хай неповну, знаходимо в повідомленнях грецьких, римських, візантійських істориків та письменників.

«У тих і в тих одна і та сама мова... і за зовнішнім виглядом вони не відрізняються. Вони мають дуже високий зріст і величезну силу... деякий час тому навіть ім'я слов'ян і антів було одне.» Так пише Прокопій Кесарійський у праці «Про війну з готами» (VI ст.).

Високий зріст, могутня будова тіла та велика сила... Можливо, що й назва одного з племен «поляни» асоціюється не з поняттям «поле», а з поняттям «ісполін», себто богатир. Недаремно ж діяльність билинних богатирів пов'язується насамперед із землею Київською – землею полян.

У VI ж ст. візантійський письменник Маврикій Стратег писав, що слов'яни «витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, відсутність одягу, брак їжі..., по суті, вони непогані люди і зовсім не злобліві». Маврикій, намагаючись бути об'єктивним, вказує на дуже важливу рису наших предків: вони «відзначаються своєю любов'ю до волі... їх ніяк не можна схилити до рабства або підкорення у своїй країні».

Із стародавніх джерел відомо, що слов'яни для більшої безпеки жили общинами, дотримувалися звичаїв своїх батьків, поважали жінок і мали лагідний характер. Особливо зворушливим є такий запис Маврикія: «Скромність їхніх жінок перевищує усяку людську природу... більшість вважає смерть чоловіка своєю смертю і добровільно душить себе, бо бути вдовою це для неї не життя».

Розповідаючи про соціальний та політичний устрій древніх слов'ян, Прокопій Кесарійський підкреслює, що ці племена «не керуються однією людиною, але з найдавніших часів живуть у народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважаються справою спільною».

Захищаючи батьківщину, слов'яни, як і інші народи, брали полонених. Але, пише Маврикій, «полонених вони не тримають у рабстві, як інші народи, протягом необмеженого часу, не визначаючи терміну полону, а пропонують бранцям на вибір: або за деякий викуп повернутися додому, або залишитися там, де вони вже опинилися, на становищі вільних і друзів».

Слов'яни були мирними людьми і, насамперед, дбали про оборону своєї країни. У багатьох писемних джерелах VI-X ст. відзначається хоробрість слов'ян. Ось що розповідає візантійський історик Лев Діакон про бій між слов'янами та візантійцями, коли велика армія Іоанна Цімісхія в 971 р. оточила під Доростолом дружину князя Святослава: «Війська зійшлися, і почалася велика битва, яка довгий час не давала переваги жодній стороні. Роси, які здобули славу переможців у сусідніх народів, вважаючи страшним лихом втратити її і бути переможеними, билися одчайдушно». У відповідь на пропозицію деяких мужів відступити Святослав сказав: «Загине слава, супутниця зброї росів, яка легко перемагала сусідні народи і без пролиття крові підкоряла цілі країни, якщо ми тепер із ганьбою поступимося перед римлянами. Отже, з хоробрістю предків наших і з тією думкою, що руська сила була досі непереможна, будемо мужньо битися за життя наше. У нас немає звичаю рятуватися втечею на батьківщину. Або жити переможцями, або, вчинивши знамениті подвиги, вмерти із славою».

Лев Діакон далі підкреслює, що «руські ніколи живими не здаються ворогам», що «цей народ відважний до безумства, хоробрий, сильний». І в цьому бою, незважаючи на велику чисельну перевагу, візантійці так і не здобули перемоги.

Слов'янам завжди було притаманне почуття власної гідності. Багатьом відома легенда про намагання хозарів установити свою владу над полянами. На вимогу недругів платити данину поляни відправили їм по мечу від диму (господарства). Одержавши такий подарунок, хозари полишили навіть думку про панування. Але мало хто знає, як ще раніше (у VI ст.) вождь аварів Ваян також зажадав від слов'ян підкорення. Тоді, переповідає історик Агафій, князь Давріт і старійшини відповіли нахабам: «Чи народилася на світі і зігривається променями сонця та людина, яка б підкорила собі силу нашу?»

Витривалість, вільнолюбство і неவிбагливість, демократичність, велика сила і хоробрість, гостинність і гуманність уживалися у слов'ян з високим почуттям справедливості і честі. Святослав, який загинув від віроломного нападу печенігів, вважав нижче своєї гідності виступати проти ворогів зненацька. Він завжди попереджав тих, на кого збирався йти війною, знаменитими словами «іду на ви».

Багата історія Київської Русі. Не менш багата й передісторія слов'янської держави, і вона повинна стати нашою історією.

Журнал «Знання та праця», 1970, № 7, с. 14-15.